

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿՈՒՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ
ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐՆ ՈՒ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ
«ԲԱԶՄԱՎԷՊ» ՀԱՆԴԵՍՈՒՄ
(1874–1900)

Հայկական մամուլում Յովհաննէս Այվազովսկուն նուիրուած առաջին հրապարակումներն ի յայտ են եկել դեռ 1840ական թուականներին: Նկատի ունենք Զմիւռնիայում լոյս տեսնող «Արշալոյս Արարատեան» շաբաթաթերթում 1841, 1843 եւ 1845 թուականներին զետեղուած՝ տեղեկատուական կարճառօտ, անբատորազիր հաղորդումները, որոնք օրագրի ընթերցողներին տեղեկացնում են հայ երիտասարդ ծովանկարչի՝ Պետերբուրգի Գեղեկացնում են հայ երիտասարդ ծովանկարչի՝ Պետերբուրգի Գեղարուեստի ակադեմիայի ծախսով Վենետիկ, Միլան, Ֆլորենցիա, Հռոմ, Նապոլի, Էւրոպական այլ քաղաքներ կատարած ճամփորդութիւնների ու այնտեղ ունեցած աննախադէպ յաջողութիւնները մասին¹:

Անցան տարիներ, եւ Փարիզում Յովհաննէս Այվազովսկու աւագ եղբօր՝ Հ. Գաբրիէլ Այվազովսկու խմբագրութեամբ լոյս տեսնող «Մասեաց աղաւնի» երկլեզու (հայերէն եւ ֆրանսերէն) հանդէսի 1857 թուականի դեկտեմբերեան ու 1858 թուականի նոյեմբերեան համարներում տպագրուեց արդէն միջազգային լայն ճանաչում ձեռք բերած գեղանկարչի կեանքն ու արուեստը հայերէն լեզուով առաջին անգամ մանրամասնօրէն լուսաբանող ան-

1 Նոյն օրագիրը Յովհաննէս Այվազովսկու մասին բաւական հանգամանալից հաղորդում է տուել նաեւ 1844 թուականի 196 համարի «Բանասիրական» բաժնում (ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ, Զմիւռնիա 1845, Իւրական 235, 16 յունիսի, 1), սակայն Հայաստանի գրադարաններում մեզ չաջողուեց գտնել այդ համարը: Ի դէպ, Յովհաննէս Այվազովսկու վերջերս տեսած կենսամատենագիտութեան կազմողները եւս տեղեկ չեն եղել այդ հրապարակման մասին (Յովհաննէս Այվազովսկի (Այվազեան). 1817-1900. Կենսամատենագիտութիւն, Երեւան 2017, 69):

խիթարեան միաբանութեան «Բազմավէպ» հանդէսը⁴, որի հիմնադիր-խմբագիրը եւս Հ. Գաբրիէլ Այվազովսկին էր: Հանդէսի էջերում այդ տարիներին նկարչի մասին մի շարք կենսագրական յօդուածներ ու տարատեսակ նիւթեր են գետեղուել:

«Յովհաննէս Այվազովսկի հայկազն ցկարիչ» վերնագրով առաջին յօդուածը լոյս է տեսել 1874 թուականին⁵: Դա Յլորենցիայի Գեղարուեստի ակադեմիայում իտալացի անուանի ճարտարապետ Վինչենցոյ Միկելլիի՝ 1873 թուականի Մայիսի 1ից մինչեւ Նոյեմբերի 2ը Վինենայում բացուած Համաշխարհային ցուցահանդէսին վերաբերող երկարաշունչ ճառից հայ ընթերցողներին թարգմանաբար մատուցուած մի հատուած է, որտեղ խօսուած է Վինենայի աշխարհահանդէսի՝ գեղեցիկ արուեստներին յատկացուած բաժնում Այվազովսկու ցուցադրած, մեծ հետաքրքրութիւն առաջացրած եւ չափազանց բարձր գնահատուած կտաւների մասին: Միկելլիի ճառը նախաբանող կարճ ներածականի անանուն հեղինակը հպարտութեամբ նշում է, որ հայ ծովանկարիչն «իբր ֆարտաբոյր զկարներովը» միջազգային համբաւի հասաւ եւ «ի պարծանս ազգիս» իւր օրինակով ապացուցեց, որ հայերն էլ զուրկ չեն գեղարուեստական հանճարից⁶: Անանուն նոյն հեղինակի կարծիքով՝ Այվազովսկու «զլխաւոր ֆարտաբոյրիւնն այն եղաւ՝ որ նրբագին եւ յարատեւակ հետազօտութեամբ գիտցաւ բնութեան գաղտնեաց խորը թափանցել, եւ ի բնութենէ հրահանգուելով իրրեւ ի փաշ ուսուցչէ՝ կրցաւ այնպիսի ցկարներ ի լոյս ընծայել, մինչեւ գրաւեց գեղարուեստից աշխարհին արդարացի զարմանքը»⁷:

Բայց դառնանք Միկելլիի գեկուցմանը: Իտալացի բանախօսը հէնց սկզբից յայտարարում է, որ անցեալի սակաւ եւ ժամանակակից սակաւագոյն նկարիչները միայն կարող են մրցել Այվազովսկու հետ ծովային հանդարտ կամ յուզումնալից տեսարանները, եւ առհասարակ՝ ջրի տարերքը պատկերելու մէջ⁸: Փոխ առ փոխ, հերթով, մանրամասնօրէն նկարագրելով ու բնութագրելով հայ արուեստագէտի ցուցադրած՝ հիմնականում 1872-1873

4 Յովհաննէս Այվազովսկի (Այվազեան). 1817-1900: Կենսամատենագիտութիւն, Երեւան 2017, 69-90:

5 Յովհաննէս Այվազովսկի: Հայկազն ցկարիչ, «Բազմավէպ», ԼԲ(1874), քիւ 4, էջ 330-334:

6 Անդ, 330:

7 Անդ:

8 Անդ, 333:

թուականներին ստեղծուած ծովանկարները («Սև ծով», «Փոքորիկ Սև ծովում», «Կ'ապրի», «Ամալֆիի ծովածոցը», «Իսկիայի ծովախորշը», «Զիրարաբարի նեղուցը», «Նեապոլի ծովածոցը միգապատ առաւօտեան»⁹) եւ ձմեռային տեսարաններից մէկը («Մոսկուան ամրանը: Տեսարան Վորոբեյովեան սարերից»)¹⁰, Միկելլին յատուկ մատնանշում է Յովհաննէս Այվազովսկու՝ տարբեր երկրների կլիմայական պայմաններին, տարուայ տարբեր եղանակներին ու օրուայ տարբեր ժամերին բնորոշ լուսաօդային մթնոլորտը, լոյսի ցոլացումը, ներդաշնակ գոյների թափանցիկութիւնն ու բազմերանգութիւնը, «հոսանաց շարժումներ, լայն եւ մեծատարած ալեաց երթևեկը», սպիտակափոփուր ջրերի զովութիւնը, նոյնիսկ դրանց ձայնն ու տոպազամ հոտը ամենայն ճշտութեամբ վերարտադրելու «անհաւանատ նարտարութիւնը» եւ ապշեցուցիչ վարպետութիւնը¹¹: Աւարտելով իր ճառը՝ Միկելլին եզրակացնում է, որ հայ ծովանկարիչը բնութեան հաւատարիմ մեկնաբանն ու պատգամաբերն է, որի ներկայութիւնը կարծես քօղարկում, աներեւութանում է նրա վրձնած կտաւներում: Սակայն, ինչպէս նկատում է բանաստեղծ, Այվազովսկին նաեւ նրբազգաց բանաստեղծ է, «վասն զի կ'ազդէ ի մեզ գծից եւ գունոց միաբանութեամբ..., վասն զի իր սիրտը շարժած, իր սրտին յատուկ զգացմունքները, նուագարանի մը ձայնին նման... կը հաղորդէ դիտողին»¹²:

Ծովանկարչին նուիրուած յաջորդ հրապարակումը «Բազմավէպ»ում երեւաց ութ տարի անց՝ 1882 թուականի առաջին համարում¹³: «Յովհաննէս Այվազովսկի պատկերահան» վերնագիրը կը-րող յօդուածի հեղինակն էր Ղրիմի Ղարասուբազար (այժմ՝ Բեւրո-զորսկ) քաղաքում ծնուած, Վենետիկի Միխիթարեան հայրերի մօտ ուսանած, ապա Ղրիմի կաթոլիկ եկեղեցիների (այդ թւում՝ Թէո-

9 Վիեննայի Համաշխարհային ցուցահանդէսից մէկ տարի անց՝ 1874 թուականին, Այվազովսկին վրձնել է «Նեապոլի ծովածոցը միգապատ առաւօտեան» վերնագրով մեծաչափ (148x214 սմ) եւս մի կտաւ, որն այժմ պահւում է Հայաստանի ազգային պատկերասրահում: Դատելով ամէնից՝ սա վերոյիշեալ համաձայն ծովանկարի հեղինակային կրկնութիւնն է:

10 Այվազովսկու նոյն նկարների հետ արդէն հասցրել էին ծանօթանալ Նիսու, Ֆլորենցիայում եւ Հռոմում մինչ այդ նկարչի բացած անհատական ցուցահանդէսների այցելուները:

11 Յովհաննէս Այվազովսկի. Հայկազն նկարիչ, նշ. աշխ., էջ 331-333:

12 Անդ, 334:

13 ՔՈՒՇՆԵՐՍԵԱՆ Ք., Յովհաննէս Այվազովսկի պատկերահան, «Բազմավէպ», Խ(1882), քիւ 1, էջ 38-44:

15 Թեոդոսիայի պատկերասրահը Ռուսաստանում հանրային հանրամատչելի երրորդ գեղարուեստական թանգարանն էր՝ Սանկտ Պետերբուրգի էրմիտաժից եւ Մոսկուայի Ռուսեանցեւեան թանգարանից յետոյ։ Նկատեմք նաեւ, որ մինչ այդ Ռուսական կայսրութեան տարածքում որեւէ նկարիչ սեփական թանգարան կամ անհատական պատկերասրահ չի ունեցել։ Նոյ՛ն նիսկ արուեստի այնպիսի խոշոր գանձարանները, ինչպիսիք են Մոսկուայի Տրետեակովեան պատկերասրահը կամ Սանկտ Պետերբուրգի Ռուսական թանգարանը, ժողովրդական լայն խաւերի համար մատչելի են դարձել միայն 1890ական թուականներին։

օրիորդներ Աննա Նալբանդեանի եւ կատարինէ Միրզայեանի դաշնամուրային գեղեցիկ կատարումները:

Դրանից տաս օր անց՝ Յունուարի 24ին կայացած հրաժեշտի ճաշին ներկայ էին Թէոդոսիայի շուրջ 50 «գանազան ազգաց» նշանաւոր քաղաքացիներ՝ բարձրաստիճան գինուորականներ, ոստիկաններ, դատաւորներ, եկեղեցական գործիչներ, դպրանոցի եւ արական գիմնազիայի տեսուչներ՝ քաղաքապետ Վլադիմիր Ալ-տուխովի գլխաւորութեամբ, ով առաջինը բաժակ բարձրացրեց եւ մեծարանքի խօսքեր յղեց 1880 թուականին Թէոդոսիայի պատուաւոր քաղաքացի ընտրուած համբաւաւոր նկարչին: Սրահում երաժշտութիւն էր հնչում, իսկ պատից «կախուած կը փայլէր» ռուս մեծ նկարիչ Իւան Կրամսկոյի՝ հայ ծովանկարչին պատկերող, դափնեպսակ ճոխ շրջանակի մէջ դրուած յայտնի գիմանկարը:

Յօդուածի վերջում Բերովբէ Գուշէրեանը ընթերցողներին տեղեկացնում է, որ ճաշկերոյթից երկու օր յետոյ՝ Յունուարի 26ին, Յովհաննէս Այվազովսկին «ցամաքով Սիմֆերոպոլի վրայէն դէպի Պետրպոլի մեկնեցաւ, հետը տանելով այս օմեռու նկարած հիւանալու նոր տեսարաններէն ոմանք»¹⁶:

1889 թուականին նոյն հեղինակը «Բազմավէպ»ի համար մի ամբողջ յօդուածաշար է գրել՝ Թէոդոսիայում նոր ջրմուղի բացման եւ այդ գործում նկարչի ու նրա երիտասարդ տիկնոջ՝ Աննա Բուռնազեանի ունեցած վճռորոշ դերակատարութեան մասին¹⁷: Նշելով, որ միջին դարերում Կաֆա կոչուած ներկայիս Թէոսին¹⁸: Նշելով, որ միջին դարերում Կաֆա կոչուած ներկայիս Թէոսին¹⁹: Ինչի մասին են վկայում ԺԵ.-ԺԶ. դարերում կառուցուած, դեռեւս կանգուն եւ գործող Մելեքեան, Քափանական եւ Կուսիկեան (կամ Կուսական) հածող Մելեքեան, Քափանական եւ Կուսիկեան (կամ Կուսական) հածող յաջէն ու հայագիր աղբիւրները, որոնցից առաջին երկուսի մարմարէ ճակատների վրայ պահպանուել են հայերէն երկաթագիր յի-

16 ԳՈՒՇՆԵՐԵԱՆ Ք., Յովհաննէս Այվազովսկի պատկերահան, «Բազմավէպ», Խ(1882), թիւ 1, էջ 43:

17 ԳՈՒՇՆԵՐԵԱՆ Ք., Թէոդոսիայ նորաշէն ջրմուղին բացման առթիւ, «Բազմավէպ», Խ(1889), թիւ 1, էջ 43-47, թիւ 4, էջ 113-116, թիւ 5, էջ 181-185:

18 Անդ, էջ 43:

19 Անդ, էջ 44:

չատակարաններ ու մակագրութիւններ: Սակայն ոչ այդ վերջինները, ոչ էլ ժամանակին կաֆայում ճենովացիների կառուցած արհեստական ջրաէղջերը, ջրմուղները եւ աղբիւրները, որոնք ժողորում եւս շարունակում էին թէոդոսիային ըմպելի ջուր մատակարարել, այլեւս ի վիճակի չէին բաւարարելու քաղաքի օրէցօր աճող բնակչութեան բնական պահանջները: Եւ ինչպէս նկատում է Քերովը՝ *Քուլնէրեանը*՝ «եթէ մեր օրեր գերաւորակ նկարչապետն Յովհաննէս Այվազեան չշնորհէր ձրի 50.000 չափ կամ դոյլ համեղ ջուր ամբողջին Թէոդոսիոյ, շատ վատ եւ տակաւ անտանելի պիտի լինէր քաղաքիս բնակչաց վիճակը»²⁰: Այվազովսկուն եւ Աննա Բուռնազեանին պատկանող, *Թէոդոսիայից* 26 վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Սուբաշ գիւղակի ինքնաբոխ լճից թուղէ խողովակներով *Թէոդոսիա* բերուած անապակ ջուրը 1888 թուականի սեպտեմբերի 18ին «երկու ձիւնեղէն սիւներու ձեւով... վերջապէս ցայտեց մեծ քանակութեամբ... քաղաքի փոշոտեալ հրապարակաց վերայ»²¹:

Այվազովսկու նախագծով եւ նրա ծախսերով տեղական ծովաքարից կառուցուած՝ բաւական մեծաչափ, ճարտարապետական իւրակերպ տեսք ստացած այդ ցայտաղբիւրի հանդիսաւոր բացումը տեղի ունեցաւ նոյն թուականի Հոկտեմբերի 1ին: Դրանից մի քանի օր առաջ Ռուսաստանի կայսր Ալեքսանդր Գ-ի հրամանագրով այն պաշտօնապէս կոչուեց Հայ ծովանկարչի անունով: Ջրմուղի եւ աղբիւրի բացման առիթով քաղաքի հանրային պարտէզում տօնական մարդաշատ ճաշկերոյթ կազմակերպուեց, որի ընթացքում Այվազովսկուն ուղղուած բազմաթիւ կենացներ ասուեցին:

Քերովը՝ *Քուլնէրեանի* յօդուածաշարը եզրափակող երրորդ բաժնում ամբողջութեամբ ներկայացուած է Հայ Առաքելական Եկեղեցու վանքերից մէկի՝ Ղրիմի Սուրբ Խաչ վանքի վանահայր, Յովհաննէս Այվազովսկու արուեստի գիտակ խորէն Մ. Վրդ. Ստեփանէի՝ ռուսերէն արտասանուած եւ ապա բանախօսի կողմից հայերէն թարգմանուած մեծարման ճառը²²: Հէնց սկզբից նշելով, որ

20 Անդ:

21 Անդ, 45 եւ 114-115:

22 Անդ, 181-184: Ինչպէս վկայում է Յովհաննէս Այվազովսկու կենսագիրներին՝ արուեստաբան Միմաս Սարգսեանը, Խորէն Ստեփանէն ոչ միայն լաւ գիտէր ծովանկարչի արուեստը, այլեւ պատրաստում էր նրա կեանքին ու ստեղծագործութեանը նուիրուած մեմագրութիւն գրել, բայց նրա այդ մտադրութիւնն ինչ-ինչ պատճառներով չի իրագործուել (տե՛ս ՍԱՐ-

Թէոդոսիայի համար նոր ջրմուղ կառուցած ծովանկարիչն «այնպիսի սեր ցոյց տուեց առ իւր հայրենի քաղաքը, որ միայն սա կարող էր անմահացնել նորան»²³, ապա խօսելով ջրի ոչ միայն կենցաղային անհրաժեշտութեան, այլև հոգեւոր իմաստի, եկեղեցական խորհրդի ու կրօնական նշանակութեան մասին, ծայրագոյն վարդապետը վերջում շեշտում է. «Որքան մեծ պատիւ է Թէոդոսիայի համար, նոյնքան մեծ պատիւ է հայ ազգի համար ծնել Յովհաննէս Այվազովսկուն... Մենք՝ հայերս, արդարեւ կատարեալ իրաւունք ունինք մեզ պարծանք համարել Յովհաննէս Այվազովսկուն՝ իբրեւ հային, որին խորին կերպով յարգում եւ գնահատում է հայկական ազգը»²⁴:

Ամփոփելով իր յօդուածաշարը՝ Քերովըէ Քուշնէրեանն ընթերցողներին մի հետաքրքիր եւ, ինչպէս կը տեսնենք, առեղծուածային տեղեկութիւն է հաղորդում: Պարզւում է, որ հանդիսութեան աւարտին «մի Թէոդոսիացի ազգային» հայերէն լեզուով նկարչապետին նուիրուած բանաստեղծութիւն է կարդացել²⁵: Քուշնէրեանը չի նշում ոչ տուեալ անձնաւորութեան անունը, ոչ էլ ոտանաւորի վերնագիրը, բայց ընթերցողներին յուշում է, որ այդ բանաստեղծութիւնը նրանք կը գտնեն «Բազմավէպ»ի յաջորդ համարում: Եւ իսկապէս՝ ամսաթերթի նոյն թուականի յուլիսեան պրակում տպագրւում է «Հանդէս քացման ջրմուղին Թէոդոսիայ եւ աղբիւրին Այվազեան առ նկարչապետ Յովհաննէս Այվազեան երգ» երկարաչափ վերտառութեամբ ու բաւական ընդարձակ՝ յանգաւոր, քառատող 12 տներէից բաղկացած ոտանաւորը²⁶.

ԳՍԵԱՆ, Մ., Յովհաննէս Այվազովսկի, Երեւան 1976, 270): Նկատեմք մաւ, որ իր կեանքի վերջում՝ 1899 թուականին, Յովհաննէս Այվազովսկին ստեղծել է Տ. Խորէն եպ. Ստեփանէի դիմակարը, որմ այսօր գտնւում է Թէոդոսիայի Ի. Կ. Այվազովսկու անուան պատկերասրահում:

23 ՔՈՒՇՆԵՐԵԱՆ Ք., Թէոդոսիայ նորաշէն ջրմուղին քացման առթիւ, «Բազմավէպ», ԽԷ(1889), Թիւ 6, էջ 182:

24 Անդ, 184:

25 Անդ, 185:

26 «Բազմավէպ», ԽԷ(1889), Թիւ 7, էջ 215: Յովհաննէս Այվազովսկուն նուիրում իր վերջին աշխատութեան մէջ արուեստաբան Միմաս Սարգսեանը, հատուածաբար եւ որոշ անհշտութիւններով մէքրերկրով այդ քանաստեղծութիւնը, նշում է, որ շուտով այն երգի է վերածուել ու դեռ երկար ժամանակ լսուել Թէոդոսիայի հայ բնակիչների շուրթերից (ՍՍԴԳՍԵԱՆ, Մ., Մեծ ծովանկարչի կեանքը, Երեւան 1990, 323-324): Հայ գրականութեան մէջ սա Յովհաննէս Այվազովսկուն նուիրում երկրորդ քանաստեղծութիւնն էր՝ 1885 թուականին դերասան Պետրոս Ադամեանի հեղի-

Հետաքրքիրն ու միաժամանակ տարօրինակն այն է, որ այստեղ եւս բացակայում է Քերովը՝ Քուլչնէրեանին տպագրութեան համար բանաստեղծութեան բնագիրը տրամադրած հեղինակի անունը: Սակայն ամէն ինչ կը պարզաբանուի ու տեղը կ'ընկնի, եթէ ենթադրենք, որ ոտանաւորի հեղինակը ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ համեստաբար սեփական անունը «քօղարկած» Քերովը՝ Քուլչնէրեանը, ով ոչ միայն յայտնի հոգեւոր գործիչ ու հայագէտ-պատմաբան էր, այլեւ բանաստեղծական արուեստին վարժ տիրապետող, հմուտ թարգմանիչ, որ ռուսերէնից հայերէն է թարգմանել Ալեքսանդր Պուշկինի, Միխայիլ Լերմոնտովի, Տարաս Շենչենկոյի եւ այլոց չափածոյ երկերը եւ ինքն էլ բանաստեղծութիւններ է գրել²⁷:

նակած «Առ Այվազովսի» բանաստեղծութիւնից յետոյ (ԱՂԱՍԵԱՆ, Պ., *Երկեր*, Երևան 1956, 217-219): Ծովանկարչին մեծարող միւս գրութեանը՝ Յովհաննէս Թումանեանի «Այվազովսկու ծովանկարի առաջ» («Մուրն», Թիֆլիս 1893, № 9, սեպտեմբեր, 1348) եւ «Մի հառայամբ (Այվազովսկու «Սու ծովի ափերը» նկարի առջեւ)» («Հորիզոն» գրականական հանդէս, Թիֆլիս 1894, գիրք առաջին, 99) համարյայտ բանաստեղծութիւնները, ինչպէս նաեւ Ալեքսանդր Մատուրեանի «Ծովի կախարդը (Այվազովսկու յիշատակին)» արձակ բանաստեղծութիւնը («Մշակ», Թիֆլիս 1900, № 79, մայիսի 2, 1) եւ Տիրան Զրաֆեանի (Ինտրա) «Սու ծով, Այվազովսի, Աստուած» ոգեշունչ խոհագրութիւնը (ԶՐԱՔԵԱՆ, Տ., *Երկեր*, Երևան 1981, 243-246) գրուել են քիչ աւելի ուշ՝ 1893-ից մինչեւ 1900 թուականները: Վերջերս ՀՀ ԳԱԱ Արուեստի ինստիտուտի փոխտնօրէն, արուեստագիտութեան դոկտոր-պրոֆեսոր, երաժշտագետ Աննա Ասատրեանը բացայայտել է, որ ռուս կոմպոզիտոր, «Հօր խմբակի» անդամ Ցեզար Կիւրի «Памяти И. К. Айвазовского» ձայնի եւ դաշնամուրի համար 1902 թուականին գրուած ռեֆլիւնի բանաստեղծական տեխտի հեղինակը երաժշտագետ, երաժշտական-հասարակական գործիչ, հրապարակասու Վասիլի Կորգանովն էր, նոյն ինքը՝ Բարսեղ Ղորղանեանը (ԱՍԱՏՐԵԱՆ, Ա., *Յովհաննէս Այվազովսկին եւ հայ երաժիշտները ի Յովհաննէս Այվազովսկի – 200: Գիտական նստաշրջանի նիւթեր* (3 նոյեմբերի, 2017), Երևան 2018, 159): Վեցուղեայ այդ գողտրիկ բանաստեղծութիւնը («Кисть вдохновенная упала...») որպէս բնաբան հրատարակուել է Թիֆլիսում լոյս տեսնող «Кавказский вестник» գիտական-գեղարուեստական ամսագրի համար ծովանկարչի մահուան առիթով վ. Կորգանովի գրած յօդուածի սկզբում (КОРГАНОВ, В., *Иван Константинович Айвазовский*, «Кавказский вестник», Тифлис 1900, № 5, май, 124):

27 Մեր ենթադրութիւնը մասնակիօրէն հաստատում է նաեւ հետեւեալ համագամբը. Քերովը Քուլչնէրեանը հայ ծովանկարչի մասին վերջինիս կենդանութեան օրօք գրած այն բացառիկ հեղինակներից է, ով արուեստագետի ազգանուն՝ այդ ժամանակ ամէնուրեք ընդունուած ռուսական

Անցաւ մէկ տարի, եւ «Բազմավէպ»ի մայիսեան համարում հրապարակուեց «Նկարչապետ Այվազովսքիի պատկերահանդէսն ի Փարիզ» անստորագիր յօդուածը²⁸, որի հեղինակը տողատակում տեղեկացնում է, որ հռչակաւոր ծովանկարչի հետ նրան ծանօթացրել է նոյն Բերովքէ Բուշնէրեանը՝ Փարիզում 1889 թուականի մայիսին մեկնարկած Համաշխարհային ցուցահանդէսի ժամանակ²⁹։ Եօդուածում հանգամանօրէն լուսաբանում է ֆրանսիացի անուանի նկարահաւաք եւ մեկենաս Պոլ Դիւրան-Ռիւելի փարիզեան նշանաւոր պատկերասրահում 1890 թուականի Ապրիլի 1ին հանդիսաւորութեամբ բացուած եւ մինչեւ Մայիսի 15ը տեւած՝ Յովհաննէս Այվազովսկու անհատական ցուցահանդէսը, որտեղ ներկայացուած էին հիմնականում 1887-1889 թուականներին Ատլանտեան ովկիանոսի, Միջերկրական ծովի եւ Սեւ ծովի մերձակայ տարբեր վայրերում վարպետի վրձնած շուրջ երեք տասնեակ ստեղծագործութիւններ՝ ծովային ու ծովափնեայ 26 տեսարան («Ալիք։ Վերջին պահն ովկիանոսում»³⁰, «Մայրամուտ։ Իսպանիայի ափերը», «Բիարիցի ծովափը գիշերով», «Մարմարայ ծովը եւ Եօթ Աշտարակաց դղեակը», «Կաննի մերձակայքը», «Ալեկոծուած Սեւ ծովը» եւ այլն), ձմեռային մէկ բնանկար («Սուրբ Իսահակ Մայր եկեղեցին Պետերբուրգում։ Սառնամանիք օր») եւ այսօր Հայաստանի ազգային պատկերասրահում ցուցադրուող «Ջրհեղեղից յետոյ, Արարատի մօտ» («Նոյն իջնում է Արարատից») յայտնի կտաւը։

Եօդուածում վերջին նկարին վերաբերող, հայերիս համար յատկապէս հետաքրքիր մի դրուագ է բերուած։ Հանդէսի բացման նախընթաց օրը, ցուցադրութեան հետ կապուած վերջին հրա-

ձեւը (Այվազովսկի) մշտապէս հայացրել, փոխարինել է հայկական ձեւով (Այվագեան)։ Եւ պատահաբար է արդեօք այդպէս վարուել մաս «Բազմավէպ»ում գետեղուած ոտանաւորի անամուն հեղինակը։

28 Նկարչապետ Այվազովսքիի պատկերահանդէսն ի Փարիզ, Բազմավէպ, ԽԸ (1890), քիւ 5, 175-178։

29 Անդ, 176։

30 1889ին աւարտուած, այժմ Սանկտ Պետերբուրգի Ռուսական քանդաքանին պատկանող, աւելի բան հինգ մետր երկարութիւն ու երեք մետր բարձրութիւն ունեցող այս կտաւը Յովհաննէս Այվազովսկու երբեւէ ստեղծած ամենախոշոր նկարն է։ 1890 թուականի փետրուարի 22ին ռուս անուանի լրագրող, հրատարակիչ, քատերագէտ ու քատերագիր Ալէէսէյ Սուվորին ին ուղղուած նամակում արուեստագէտը խոստովանում է, որ այդ կտաւն իր «լաւագոյն փոքրիկն է» (տե՛ս Айвазовский. Документы и материалы, Ереван 1967, 253)։

հանգները պատկերասրահի աշխատողներին տալուց յետոյ, ծովանկարիչը մտեցել է յօդուածագրին եւ ասել. «Անշուշտ, հայկական նիւթ մի կը փնտռես իմ նկարուցս մէջ», ապա նրան յարակից սրահ տանելով՝ հեռուից ցոյց է տուել այդ մեծադիր կտաւն ու բացականչել. «Ահա՛ մեր Հայաստանը»³¹:

Յուցահանդէսի բացման առաջին օրը՝ Ապրիլի 1ին, Դիւրան-Ռիվելի ուղեկցութեամբ պատկերասրահ այցելեց Ֆրանսիայում Ռուսաստանի դեսպան Արթուր Մորէնգէյմը, իսկ յաջորդ օրը նկարահանդէսն իր ներկայութեամբ յարգեց Ֆրանսիայի Երրորդ Հանրապետութեան նախագահ Մարի-Ֆրանսուա Կարնոն, ով նկարները դիտելուց եւ Ֆրանսերէնին վարժ տիրապետող ծովանկարչի բացատրութիւնները լսելուց յետոյ նրան ջերմօրէն շնորհակալեց ու շնորհակալութիւն յայտնեց:

Յօդուածի վերջում բերուած է ցուցահանդէսի կատալոգում ընդգրկուած եւ համարակալուած ստեղծագործութիւնների ամբողջական ցանկը³²:

«Բազմավէպ»ի 1898 թուականի յունուարեան համարում Յովհաննէս Այվազովսկու ծննդեան 80ամեակի առթիւ տպագրուեց Մխիթարեան միաբանութեան անդամ, բանասէր եւ ազգագրագէտ Վարդան Հացունու «Այվազեան Յովհաննէս ծովանկարիչ» խորագրով յօդուածը³³, որտեղ բերուած է նկարակալի առջեւ ա-

31 Նկարչապետ Այվազովսկիի պատկերահանդէսն ի Փարիզ, «Բազմավէպ», ԽԸ(1890), թիւ 5, էջ 176:

32 Անդ, 178: Յովհաննէս Այվազովսկուն մուիրուած իր վերջին մենագրութեան մէջ անդրադառնալով ծովանկարչի փարիզեան այդ ցուցահանդէսին՝ արուեստաբան Միլաս Սարգսեանը թոյլ է տուել փաստական մի շարք սխալներ, որոնք վերաբերում են ցուցադրուած նկարների թուաքանակին, ինչպէս նաեւ ցուցահանդէսի բացման եւ փակման ամսաթուրին: Բացի այդ, նա Ֆրանսիայի Հանրապետութեան այն ժամանակուայ գործող նախագահ Մարի-Ֆրանսուա Կարնոյին շփոթել է դրանից տասնեակ տարիներ առաջ երկրի իշխանութիւնը ստանձնած ու դեռ 1873ին կեանքից հեռացած Ֆրանսիայի առաջին նախագահ Նապոլէոն Գ-ի՝ Շառլ Լուի Նապոլէոն Պոնապարտի հետ, որն իբր Դիւրան-Ռիվելի պատկերասրահն է ժամանել «ցուցահանդէսի վերջին օրերին» (ՍԱԳՍԵԱՆ, Մ., *Մեծ ծովանկարչի կեանքը*, Երեւան 1990, 336-337): Հետեւաբար՝ մնում է եզրակացնել, որ Մ. Սարգսեանը ծանօթ չի եղել «Բազմավէպ»ի այս անստորագիր յօդուածին:

33 ՀԱՅՈՒՆԻ, Հ. Վ., *Այվազեան Յովհաննէս ծովանկարիչ*, «Բազմավէպ», ԾԶ (1898), թիւ 1, էջ 17-22:

Թոռին նստած, գունապնակով ու վրձնով զինուած ծովանկարչի 1893 թուականին Թէոդոսիայում արուած լուսանկարը³⁴: Արձանագրելով, որ Յովհաննէս Այվազովսկին «գեղարուեստի մէջ եւ նկարչական քովանդակ աշխարհում հայ հանգարոյն մեծութիւնն ու վեհութիւնն է»³⁵, Հացունին չի բաւարարուում այսքանով եւ է՛լ աւելի փառաբանելով նկարչին՝ նրան անուանում է Տէր Աստծոց յետոյ «ջրոց երկրորդ արարիչը»³⁶:

Յօդուածի հեղինակը հայ ընթերցողներին համառօտակի ծանօթացնում է Յովհաննէս Այվազովսկու արուեստի մասին ռուս եւ ֆրանսիացի արուեստագէտների, մասնաւորապէս՝ Օրաս Վերնէի գովասանական կարծիքների հետ³⁷, ապա նկարագրում սեփական աչքով երբեւէ տեսած ու իր յիշողութեան մէջ վառ տպաւորուած՝ տարբեր ժանրերում ծովանկարչի վրձնած հանրայայտ կընտանեբը՝ Վենետիկի Միխիթարեան միաբանութեան թանգարանում պահուող «Բառս: Աշխարհի արարումը» (1841), «Նէապոլի փարոսը» (1842), «Նաւաբեկութիւն Հիւսիսային ծովում» (1875) եւ «Այաթատ սարը» (1885), ինչպէս նաեւ Յլորենցիայի Պիտտի պատկերասրահում ցուցադրուող «Ինքնանկարը» (1874) եւ այլն:

Յօդուածի վերջում Հացունին հատուածաբար մէջբերում է 1897 թուականի սեպտեմբերի 26ին եւ 27ին Թէոդոսիայի քաղաքապետարանի դահլիճում կայացած՝ Յովհաննէս Այվազովսկու 80ամեակին ու նրա ստեղծագործական գործունէութեան 60ամեակին նուիրուած պաշտօնական տօնակատարութեան եւ դրան յաջորդած հանդիսաւոր այլ միջոցառումների մասնակից, բանագնաց պատգամաւոր, Վենետիկի Միխիթարեան միաբանութեան անունից ծովանկարչին հասցէագրուած շնորհաւորական հեռագիրն ընթերցած, ապա «մի փոքր ոտամաւոր» կարդացած Հ. Համագասպ Սափարեանի հաշուետու գրութիւնը³⁸: Սափարեանի նա-

34 Անդ, էջ 18:

35 Անդ, էջ 17:

36 Անդ, էջ 18:

37 Տեսնելով Յովհաննէս Այվազովսկու ծովանկարներն ու մարտանկարները՝ Օրաս Վերնէն դրամք համեմատել է ֆրանսիացի անուանի մարինիստ եւ մարտանկարիչ Թեոդոր Գիւդենի նմանատիպ կտաւների հետ ու գտել, որ վերջիններս ակնյայտօրէն զիջում են հայ արուեստագէտի աշխատանքներին (ՀԱՅՈՒՆԻ, Վ., *Այվազեան Յովհաննէս ծովանկարիչ* // Բազմավէպ, Վենետիկ, 1898, հատոր ԾԶ, յումուար, 19):

38 ՀԱՅՈՒՆԻ, Վ., *Այվազեան Յովհաննէս ծովանկարիչ* // Բազմավէպ, Վենետիկ, 1898, հատոր ԾԶ, յումուար, 21-22: Մինաս Սարգսեանի վերոյիշեալ

մակից տեղեկանում ենք, որ Հանդէսին ներկայ էին Տաւրիայի նահանգապետ Պետր Լազարեւը եւ Թէոդոսիայի քաղաքային ժողովի բոլոր անդամները՝ քաղաքապետ Լէոնարդ Դուրանտէի գլխավորութեամբ: Բացելով հանդիսաւոր նիստը՝ վերջինս կարգացել է Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ Բ-ի ծովանկարչին ուղղուած շնորհաւորական հեռագիրը, որին կցուած էր ինքնակալ միապետի հրամանագիրը Յովհաննէս Այվազովսկուն կայսրութեան բարձրագոյն պարգեւներից մէկին՝ Սուրբ Ալեքսանդր Նեւսկու ադամանդակուռ շքանշանին արժանացնելու մասին: Ապա Դուրանտէն հրապարակել է քաղաքապետարանի կայացրած՝ Թէոդոսիայում նախակրթական վարժատուն բացելու եւ այն աշխարհահռչակ ծովանկարչի անունով կոչելու որոշումը: Դրան հետեւել են նահանգապետի, կայսերական Գեղարուեստի ակադեմիայի, Լուսաւորութեան նախարարութեան, Մովային նախարարութեան, Եւրոպայի քաղաքային ժողովի, Ռուս նկարչների հարաւային ընկերութեան, Պետերբուրգի հայ հասարակութեան, Թէոդոսիայի հայ ծխականների լիազօր ներկայացուցիչների ողջոյնի խօսքերն ու շնորհաւորական ուղերձները, որոնք ընդմիջուել են յոբելեարին թանկարժէք նուէրների մատուցման արարողութեամբ: Նոյն օրը նոյն դահլիճում կազմակերպուած հանդիսաւոր բազմամարդ ճաշկերոյթի ժամանակ նահանգապետ Պետր Լազարեւի, քաղաքագլուխ Լէոնարդ Դուրանտէի եւ Թէոդոսիայում ֆրանսիական հիւպատոսի արտասանած կենաց ճառերից յետոյ ընթերցուել են

աշխատութեան մէջ յորելանակամ այդ տօնախմբութեանը «Աղամանդեայ յորելանը» վերտառութեամբ մի փոքրիկ գլուխ է յատկացուած (ԱՐԳԸՄԵԱՆ, Մ., Մեծ ծովանկարչի կեանքը, Երեւան 1990, 393-396), որտեղ, ինչպէս եւ Յովհաննէս Այվազովսկու՝ 1890-ին Փարիզում քացուած ամիսական ցուցահանդէսի մասին պատմող գլխում, փաստացի սխալներ ու անճշտութիւններ կան: Այսպէս՝ գրուած է, որ յորելանի մեծարման հանդիսաւոր նիստը տեղի է ունեցել ոչ թէ քաղաքապետարանի դահլիճում, այլ ծովանկարչի առանձնատանը կից պատկերասրահում, իսկ վեներտիկի Միխայիլեան միաբանութեան անունից ելոյթ են ունեցել ու ողջոյնի խօսք ասել վարդապետ Լազարեւի եւ ում Ս. Սարիմեանը (նշ. աշխ., 395): Ինչպէս տեսանք, Լազարեւի ծովանկարչի յորելանակամ հանդէսին չի մասնակցել եւ այդ օրերին Ս. Ղազար կղզուց չի քացակայել: Ինչ վերաբերում է մեզ անյայտ Ս. Սարիմեանին, ապա յարգարժան արուեստարանը վերջինիս պարգայէն շփոթել է Համազասպ Սափարեանի հետ: Այստեղից երեւում է, որ «Բազմավէպում» տպագրուած Հացումու այս յօդուածը եւս վրիպել է Յովհաննէս Այվազովսկու կենսագրի ուշադրութիւնից:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսից, կայսերական ընտանիքից ու նախարարներից ստացուած հեռագրերը:

Վարդան Հացունու յօդուածը Յովհաննէս Այվազովսկու մասին ծովանկարչի կենդանութեան օրոք «Բազմավէպում» զետեղուած վերջին հրապարակումն էր: Դրանից երկու տարի անց՝ 1900 թուականի Ապրիլի 19ին (նոր տոմարով՝ Մայիսի 2ին) հանճարեղ արուեստագէտը հեռացաւ կեանքից: Այդ տիտղոս լուրը արձագանք գտաւ ինչպէս ռուսական ու եւրոպական, այնպէս էլ հայկական մամուլում: Իր մեծահամբաւ հայրենակցի յիշատակը յարգեց նաեւ «Բազմավէպ»ը: Ամսագրի՝ նոյն թուականի յուլիսեան պրակում տեղ գտաւ Յովհաննէս Այվազովսկու մահախօսականը, որի հեղինակն էր Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան անդամ, այն ժամանակ դեռ տակաւին երիտասարդ բանասէր, վանական ճեմարանի հայոց լեզուի, գրականութեան եւ պատմութեան դասատու, յետագայում՝ «Բազմավէպ»ի խմբագիր, ապա միաբանութեան արքայայր Յովհաննէս (Յովհան) Աւգերեանը³⁹:

Խորին կսկիծով արձանագրելով, որ «հայ հորիզոնի ամենապայծառ աստեղաց մէկի»՝ Յովհաննէս Այվազովսկու վախճանից յետոյ «գեղեցկագիտական բովանդակ աշխարհը մեծ կորուստ կրեց», եւ որ նկարիչը նոր ժամանակների առաջին հայ հանճարն էր, ում յաջողուեց «պսակ մը կորցել կոյր քաղդի ձեռքէն»⁴⁰, մահախօսականի հեղինակը դրուատանքի խօսքեր է ասում նաեւ փառապանծ վարպետի մարդասիրութեան, բարերարական ու հայանպաստ անշահախնդրի գործունէութեան մասին, եւ վերջում կրկին խոնարհուում նրա յիշատակի առաջ⁴¹:

Յետագայում եւս «Բազմավէպ»ը մի քանի անգամ անդրադարձել է Յովհաննէս Այվազովսկու կեանքին ու նրա ստեղծագործութեանը: Նկատի ունենք Մխիթարեան միաբանութեան անդամ, հանդէսի նախկին խմբագիր Հ. Ղեւոնդ Տայեանի «Սուրբ Ղազարու Մխիթարեան Դիւանը ծովանկարիչ Յ. Այվազովսկիի յաղթանակներու մասին», արուեստաբան Գարեգին Քոթանջեանի «Խտալիան եւ Այվազովսկու արուեստը» եւ Ֆրանսահայ պատմաբան

39 Ա.Գ.ԲՐԵՍԿԱՆ, Յ., *Յովհաննէս Այվազովսկի, «Բազմավէպ», ԾԸ(1900),* քիւ 7, էջ 334-335:

40 Ա.Ադ, էջ 334:

41 Ա.Ադ, էջ 335:

Անահիտ Տէր-Մինասեանի «Այվազովսկի (1817-1900) հայ նկարիչ մը ոռուսական Մեծ դարուն մէջ» մեզ ծանօթ յօդուածները⁴², որոնք ստիպուած պէտք է շրջանցենք, քանզի մեր զեկուցումը վերաբերում է միայն ժ.թ. դարի ընթացքում ծովանկարչի կենդանութեան օրոք լոյս տեսած ու նրա մահուանն անմիջապէս արձագանքած հրապարակումներին:

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍԵԱՆ

42 ՏԱՅԵԱՆ, Հ.Ղ., *Սուրբ Ղազարու Միսիբարեան Դիւանը ծովանկարիչ Յ. Այվազովսկիի յաղթանակներու մասին*, «Քազմավէպ», ՂԵ (1937), քիւ 12, էջ 305-316: ՔՈԹԱՆՋԵԱՆ, Գ., *Խտալիան եւ Այվազովսկու արուեստը*, «Քազմավէպ» ՃԿԵ (2007), քիւ 1-4, 538-555 (այս յօդուածը վրիպել է Յովհաննէս Այվազովսկու «Կենսամատենագիտութեան» կազմողների ուշադրութիւնից): TER MINASSIAN, A., *Aivazovski (1817-1900) un peintre arménien dans Grand siècle russe*, «Քազմավէպ», ՃԿԵ (2009), քիւ 1-4, 485-516 (սոյն յօդուածը եւս չի արտացոլուել ծովանկարչի «Կենսամատենագիտութեան» էջերում):

Summary

ARTICLES AND PUBLICATIONS ABOUT IVAN (HOVHANNES) AIVAZOVSKY IN THE JOURNAL “BAZMAVEP” (1874-1900)

ARARAT AGHASYAN

In Armenian periodical press the first publications about Ivan Aivazovsky appeared as far back as the 40s of the XIX century. During the great marine painter's lifetime a large number (around 150) of short reports and large-scale articles about the painter were published in Armenian newspapers and journals. Among those publications was “Bazmavep” – the official journal of the Congregation of Armenian monks-Mekhitarists in Venice, which has been issued since 1843, the founder and first editor of which was the elder brother of the celebrated painter – Gabriel Aivazovsky. In those years a whole series of materials about the great master was put in the periodical, the authors of which were Italian architect Vincenzo Michelli, the native of Crimean town Karasubazar (now – Belogorsk), the dean of catholic churches of Crimea, historian-armenologist Kerovbe Kushnerian, the member of Mekhitarist Congregation of Venice, philologist and ethnographer Vardan Hatsuni, the editor of “Bazmavep”, the spiritual leader of the Congregation abbot Hovhan Aucherian and others.